

Gönderim Tarihi: 28.02.2024

Kabul Tarihi: 06.08.2024

ARDAHAN İLİ ALEVÎ-BEKTAŞÎ VATANDAŞLARIN DİNÎ UYGULAMALARINDAKİ FIKHÎ DAYANAKLAR

Fiqh Basis in the Religious Practices of Alevî-Bektaşî Citizens of Ardahan
Province

Taha YILMAZ

Dr. Öğr. Üyesi; Ardahan Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
tahayilmaz1981@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9503-3937

Mehmet Emin KALGI

Doç. Dr.; Ardahan Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
mehmet.emin.63.21@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6999-5059
Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz Bu çalışma Ardahan ili Damal ilçesinde yaşayan Alevî-Bektaşî vatandaşlarımızın dinî uygulamalarındaki fikhî dayanakları ele almaktadır. Bu sebeple çalışma hazırlanırken Ardahan ili Damal ilçesinde yaşayan Alevî-Bektaşîlerin tarihi arka planı, din adamı olgusu, dinî inançları ve diğer dinî pratiklerinden olan namaz, oruç, zekât, hac, kurban, cenaze töreni, cem gibi hususlar katımlı gözlem, görüşme, doküman, söylev analizi ile sosyal gerçeklik ve doğal ortamda bilimsel bir bakışla derinlemesine incelenmiştir. Çalışmada şahıslar dinî inanç olarak kendilerini nasıl ifade etmişler ise o şekilde ele alınmıştır. Ayrıca dinî pratiklere dair nasıl bir anlam ve tezahür içinde olmuşlar ise o doğrultuda bir çalışma desenlemesi yapılmıştır. Alevî dedeler ve Alevî-Bektaşî vatandaşlar kendileri ile yapılan söyleşilerde kendilerinin Alevîliği İslâm'ın içinde bir dinî inanç olarak gördüklerini ancak Alevîliğin İslam'ın farklı bir yorumu olduğunu beyan etmişlerdir. Onlara göre Alevîlik, Hak-Muhammed-Ali yolunun kırklar meclisinde olgunlaşmış ve peygamberliğin son bulmasından sonra on iki imam geleneğiyle velayet şeklinde devam etmiştir. Tarihi arka planı çerçevesinde ise Alevîlik, göçebe Türk oymaklarının İslâm'ı benimsemeye başladığı X. yüzyıldan günümüze kadar devam eden uzun süreci kapsar. Bu tarihi süreç Asya bozkırlarından Anadolu'ya oradan da Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye'nin kuruluşuyla birlikte günümüze kadar devam etmiştir. İnanç mozaiki bakımından Alevîlik-Bektaşîlik içinden geçtiği sürece bağlı olarak İslâm inancı ile önceki bazı inanç ve anlayışları mezçetmiş, bağdaştırıcı bir karakter sergilemiştir. Bu bağdaştırıcı karakter kendini Hak-Muhammed-Ali üçleri ile formülize etmiştir. Hak kavramı ile her şeyin Allah'ın tecellisi olduğuna inanılmış, Muhammed-Ali ile de nübüvvet ve velayet olgusuna gönderme yapılmıştır. Alevî-Bektaşî geleneğine dair bu genel bilgilere dayanarak Ardahan ili Damal Alevîlerinin özeldeki dinî uygulamalarının fikhî dayanaklarını ortaya koymak amacıyla bu çalışma yapılırken, önceden Alevîlik-Bektaşîlik hakkındaki dinî hususları kapsayacak şekilde sorular hazırlanmış ve bu sorular muhataplara yöneltilerek bu çerçevede çalışma yürütülmüştür. Böylece Ardahan özelinde Alevîlik-Bektaşîliğe dair yazılı bir gelenek oluşturulmaya çalışılmıştır. Alevîlik ve Bektaşîlik önemli bir sosyal gerçeklik olduğu için bu alanda bir çok çalışma bulunmakla birlikte Adahan ili özelinde bu çalışma bir ilk olma özelliğini taşımaktadır. Dolayısıyla

Ardahan ili çerçevesinde yaptığımız bu alan çalışması ile Alevî-Bektaşîlikteki dinî kavram ve dinî pratikler ele alınmış ve bu çalışma yapılırken diğer Alevî ve Bektaşî ana kaynakları çerçevesindeki değerlendirmelere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Alevîlik, Bektaşîlik, İbadet, Dayanak.

Abstract This study deals with the fiqh basis in the religious practices of our Alevi-Bektashi citizens living in Damal district of Ardahan province. For this reason, while preparing the study, the historical background, the phenomenon of clergy, religious beliefs and other religious practices of the Alevi-Bektashis living in Damal district of Ardahan province, such as prayer, fasting, alms, pilgrimage, sacrifice, funeral ceremony, cem, etc. were collected through participatory observation, interviews, documents, Social reality and natural environment were examined in depth with a scientific perspective through discourse analysis. In the study, individuals were handled as they expressed themselves as religious beliefs. In addition, a study design was made in line with the meaning and manifestation of religious practices. In the interviews conducted with them, Alevi dedes and Alevi-Bektashi citizens stated that they saw Alevism as a religious belief within Islam, but that Alevism was a different interpretation of Islam. According to them, Alevism matured in the council of forties of the path of Hak-Muhammad-Ali and continued in the form of guardianship with the tradition of the twelve imams after the end of the prophethood. Within the framework of its historical background, Alevism covers a long process that continues from the tenth century, when nomadic Turkish tribes began to adopt Islam, until today. This historical process continued from the Asian steppes to Anatolia and from there to the present day with the establishment of the Seljuks, Ottomans and Turkey. In terms of belief mosaic, Alevism-Bektashiism, depending on the process it went through, combined the Islamic belief with some previous beliefs and understandings and displayed a syncretic character. According to them, Alevism matured in the council of forties of the path of Hak-Muhammad-Ali and continued in the form of guardianship with the tradition of the twelve imams after the end of the prophethood. While this study was carried out in order to reveal the fiqh basis of the private religious practices of the Damal Alevis of Ardahan province, based on this general information about the Alevi-Bektashi tradition, questions were prepared in advance to cover religious issues about Alevism-Bektashiism and these questions were directed to the interlocutors and the study was carried out within this framework. Thus, an attempt was made to create a written tradition about Alevism-Bektashiism in Ardahan. Since Alevism and Bektashism are important social realities, there are many studies in this field, but this study is a first in Adahan province. Therefore, with this field study we conducted within the framework of Ardahan province, religious concepts and religious practices in Alevi-Bektashiism were discussed, and evaluations within the framework of other Alevi and Bektashi main sources were also included during this study.

Keywords: Islamic Law, Alevîsm, Bektashism, Worship, Awareness

1. GİRİŞ

Tarihi arka planı bakımından Alevîlik, göçebe Türk oymaklarının İslâm'ı benimsemeye başladığı X. Yüzyıldan başlayıp günümüze kadar devam eden uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır (Koca, 2012, s. 41/480-482). Asya'nın steplerinde başlayan bu süreç Anadolu'ya, oradan da Balkanlar'a kadar uzanmıştır (Taşağıl, 2012, s. 41/467-474). Bu süreç Selçuklu ve Osmanlı devletinin akabinde Osmanlı bakiyesi Türkiye'nin

kuruluşuyla devam etmiştir. İnanç yapısı bakımından Alevîliğin, içinden geçtiği sürece bağlı olarak İslâm inancı ile önceki bazı inanç ve anlayışların mezcedildiği bir kombinize sunum olduğu görülmektedir. İçinde eklektik unsurlar barındırmaktadır (Özaydın, 2012, s. 41/474-480). Hak-Muhammed- Ali şeklinde üçlü bir ifadeyle kendi söylemini ortaya koymuştur. Hak kavramıyla her şeyin tecellisi olan Allah'ı, Muhammed ve Ali ile de nübüvvet ve velayeti formülize etmişlerdir. Alevîlik üzerine yapılan incelemelere bakıldığında bu toplulukların teolojik bir ayrışmadan ortaya çıkmadığı görülmektedir. Alevî olan eski göçebe Türklerin başlarına kızıl külah takmaları sebebi ile bu gruplar kızıl baş olarak tarif edilmiştir. İslâm dininin inanç ve ahlak boyutunu aldıkları fakat göçebe yaşadıkları için yerleşik hayatı gerektiren ibadetlerin ve cami içinde cemaat şeklinde kılınan namazın daha çok zikir şeklinde bir formla yapıldığı rivayetleri bulunmaktadır. Tarihsel olarak Alevîlik, Türk-İslâm tarihinin bir parçası olarak kabul edilmiş, günümüzün de önemli bir sosyal gerçeği olarak görülmüştür (Bozkuş, 2006, s. 23).

Ardahan, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Kuzeydoğusunda yer alan, kısmen karasal iklimin kısmen de Karadeniz ikliminin hâkim olduğu, nüfus ve yüzölçümü açısından Türkiye'nin en küçük il merkezidir. Farklı etnik, kültürel ve dinsel grupları içinde barındırmaktadır. Bu kültürel ve dinî mozağin bir yansıması olarak Damal ve Hanak ilçelerinde yoğun olarak Alevîler yaşamaktadır. Bunun dışında Ardahan merkez ve Göle ilçesinin bazı köylerinde de Alevîler yaşamaktadır. Burada yaşayan Alevîler kendilerini Türkmen olarak tanıtmaktadır (Üzüm, 2020, s.15). Biz de bu araştırmamızla Ardahan ilinde ve çevresinde yaşayan Alevî-Bektaşîlerin geleneksel olarak yaptığı dinî uygulamaların fikhî dayanaklarını ortaya koyarak toplumda sosyo-psikolojik ve tarihi farkındalık oluşturmayı hedefledik. Bu gruplar hakkında toplumdaki diğer bireylerin sağlıklı bir bilgiye sahip olması için bu grupların dinî dayanaklarının bilinmesi ve özellikle de İslâm Hukuku alanındaki dayanaklarının ortaya konulması gerekir (Orman, 2019, s. 59-66).

Orta Asya steplerinden İslâm inancını yaymak için Anadolu'ya gelen ilk Türkler ve onların bir yansıması olan Alevî-Bektaşîler daha önceki sosyal yaşam tezahürlerini de terk etmeyerek sözlü geleneğe önem vermişlerdir (Ocak, 2020, s. 45). Sözlü geleneğin içeriğini de İslâm dininin mesajlarıyla şekillendirerek kendine özgü dinî bir irşat metodu oluşturmuşlardır (Coşkun, 2021, s. 65-68). Bu irşadın pratikteki dinî uygulamalarının fikhî dayanağı insanlar tarafından önemsenmektedir. Bu

dayanakları tespit edip İslâm fıkıh geleneğiyle örtüştürmek toplumda yanlış algıları giderecek ve sosyo-psikolojik bir farkındalığın oluşmasına sebep olacaktır. Çalışmamızda Ardahan'daki Alevî-Bektaşîlerin dinî uygulamalarındaki fikhî dayanaklarını akademik bir disiplin ve teorik bir derinlikle anlatmayı amaçladık. Onların inanç ve ibadet pratiklerini ortaya koyarken fikhî dayanaklarını bilimsel ve objektif olarak tespit edip ortaya koymak son derece önemlidir. Bu bakımdan Ardahan ilinde bulunan Alevî-Bektaşî vatandaşların akidelerinin ve dinî uygulamalarının doğru anlaşılmasının onlarla toplumsal ilişki kurulmasına da olumlu katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Toplumsal yaşam alanlarında bireylerin birbirlerini dinî açıdan değerlendirmelerinde doğru bilgi çok önemlidir. Bundan dolayı bu çalışmada sahih ve doğru bir bilgi iklimi oluşturarak bireylerin ilişkilerine sağlıklı bir bakış açısı kazandırılmak istendi. Bu çerçevesinde Damal ilçesinde birçok köyü ziyaret ederek bu amaç doğrultusunda araştırmalar yapıldı. İlk olarak bu çalışmanın sağlıklı yürümesi için bölgede dinî kanaat önderi olan ve toplum tarafından Alevîlik hakkında en bilgili olduğu düşünülen, kendilerine “dede” diye hitap edilen kişilerle görüşüldü. Ayrıca birçok defa Damal ilçe merkezinde yer alan cem evi ziyaret edilerek dinî ritüelleri izlendi. Yine bu çerçevede insanların toplu olarak bulunduğu kahvehaneler ziyaret edilerek gözlemci katılım ve karşılıklı mülakatlar yapıldı. Dinî merasimlerden olan cenaze ve nikâh törenlerine katılım sağlandı. Ayrıca araştırma kapsamında muhataplarımıza Alevîlik ve Bektaşîlik hakkında önceden belirlediğimiz sorular soruldu. Dedelerle yapılan soru-cevap şeklindeki söyleşiler beş saat sürdü. Toplumda, Alevîlikle ilgili sorular sorulduğunda dini kanaat önderleri olan dedelere bu hususta yönlendirildiği için daha çok dedelerden bilgi alınmaya çalışıldı. “Damal Cem Evinin” resmi dedesi olan Ali Ekber Çari ile birçok görüşme sağlandı. Dedenin, Alevîlik geleneğinde adap ve erkân üzerine yazdığı kitaptan da ayrıca yararlandı. Araştırma kapsamında Damal Alevîliği hakkında yazıya geçirilen bilgiler kitâplardan elde edilen bilgiler olmayıp daha çok gözlemci katılım, mülakat ve anket soruları sonucunda elde edilen bilgilerin literatürle karşılaştırılması sonucu oluşan bilgilerdir. Bu bilgiler şifâhî geleneğe dayalı literatür olarak halk tarafından kabul edilmektedir. Elde edilen bilgiler ayrıca nitel yöntem tekniği kullanılarak metin analizi şeklinde yine karşılaştırmaları yapılarak sentezlenme yönüne gidildi.

1. ARDAHAN İLİ ALEVÎ-BEKTAŞÎ VATANDAŞLARIMIZIN DİNÎ UYGULAMALARINDAKİ FİKHÎ DAYANAKLAR

Alevîlik, Türk-İslâm tarihinin bir parçası olduğu kadar, günümüzün önemli bir sosyal gerçekliği olarak da toplumsal hayatta yerini almaktadır. Alevî terimi, İslâm kültür tarihinde Hz. Ali'nin soyundan gelenler manasında, ayrıca siyasi, tasavvufî ve itikadî anlamda kullanıla gelmiştir. Alevîliğin, İslâm toplumları içinde bilinen bir yeri vardır (Ocak, 1989, s. 2/368-369; Işık, 2024, s. 25-27). Bu gerçekliğe dayalı olarak günümüzde ve daha önce birçok akademik yayın hazırlanmış, popüler nitelikte birçok çalışma yayımlanmıştır ve yayımlanmaya devam etmektedir. Ancak bu çalışmalar doğal olarak konunun bir yönüne odaklandıkları için resmin tamamını ortaya koymakta yetersiz kalabilmektedir. Dolayısıyla yapılan çalışma ile bugüne kadar değinilmeyen bir konu ele alındı. Damal Alevîlerinin fikhî dayanakları ele alınarak konu bu perspektiften de irdelendi. Bu bakımdan konunun anlaşılması amacıyla öncelikli olarak Damal Alevîlerinin tarihi arka planı ele alındı. Daha sonra Alevîliğe özgü diğer dini hususlar ortaya konuldu.

2. DAMAL ALEVÎLERİNİN TARİHİ ARKA PLANI

Tarihte, Alevîlik bölgelere ve dönemlere göre farklı isimlerle ifade edilmiştir (Ertit, 2023, s. 1-8). Sosyokültürel yapı olarak on asırlık uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. Göçebe Türklerin Müslüman olmasıyla başlayan ve devam eden bu süreçte Alevîlik günümüze kadar kimliğini koruyarak gelmiştir. Çeşitli bölgelerde farklı hükümdarlıklar halinde yönetilen Türkler, Müslümanlarla ilk defa Hz. Ömer döneminde Horasan, Toharistan ile Kafkasya bölgelerine yapılan akınlar sonucunda karşılaşmıştır (Esin, 1978, s. 11-17). Emevîler döneminde aralarında Kabul, Belh ve Büst'ün de bulunduğu birçok şehir ele geçirilmiştir. 665'te Sind, 678'de ise Mâverâünnehir bölgelerinde fetihler gerçekleştirildi. 750 de ise Abbasîler zamanında yeni şehirler kurulmuş, Türkler askeri kabiliyete sahip olduğu için Müslüman olan Türkler buralara yerleştirilmiştir (Yıldız, 1976, s. 32-45). Müslümanlarla Çinliler arasında meydana gelen 751 yılındaki Talas savaşında Türkler Müslümanların tarafında yer almış ve sonrasında ise Müslümanlık Türk boyları arasında hızla yayılmaya başlamıştır (Özaydın, 2012, s. 41/474-480).

Halife Mehdî-Billâh (ö. 785) İslâm'ı yaymak amacıyla Soğd, Üsrüşene, Karluk, Dokuz Oğuz (Uygurlar) vb. bölgelerdeki Türk hükümdarlarına elçiler göndermiştir. Me'mun (ö. 833) halktan Müslüman

olanları ödüllendirmiş, Mu'tasım-Billâh ise (ö. 842) çeşitli Türk kavimlerinden asker temin etmiştir. Bu yolla Mâverâünnehir halkının büyük bölümünün Müslüman olması sağlanmıştır. Karahan devletinin (840-1212) Müslüman olmasıyla Türkler hükümdar Saltuk'u takip ederek İslâm dinini seçmişlerdir. Müslüman olan Türkler bazı âlim ve sufilerden İslâm'a dair bilgi edinmiştir (Yıldız, 1988, s. 1/31-48).

Müslüman olan Türkler daha çok göçebe olarak yaşamaktaydılar. Göçebeliliğin kendine özel bir yaşam tarzı vardı. Ayrıca göçebe Türklerin geçim kaynağı daha çok hayvancılıktı. Kışlık ve yazlıklarda devamlı olarak hayvanlarını otlattıkları için bu yaşam tarzına uygun kendilerine özgü bir hayat tarzı oluşmuştu. Bu bakımdan yazın sosyal hayat yok denecek şekilde durağan, kışın ise düğünler, âdetler, merasimler ve eğlenceler yapılarak aktif geçirdi. Bilgiye dayalı bir İslâm anlayışının oluşması uzun süreceği için daha çok gönül dili kullanılarak bu göçebe toplulukların İslâm'a girmesi sağlanmıştır (Tanyu, 1986, s. 67-74; Oytan, 1988, s. 11-23). Dolayısıyla göçebe Türkler'in İslâm anlayışı üzerinde durulurken bu noktaların ele alınması gerekmektedir. Alevî-Bektaşî düşüncesinin bir anlamda ilk dönemini oluşturan göçebelik ortamında yaşayan halk, mevcut yaşam şartlarının zaruri bir sonucu olarak basit ve yüzeysel bir İslâmî anlayışa ulaşmış ve bu düşüncüyü hayata geçirmeye çalışmıştır. İslâmî yaşamın göçebe Türkler içinde yayılmasında etkin rol oynayan mistik akımlar da olduğu için daha çok sevgi diline vurgu yapılmıştır (Günay-Güngör, 2007, s. 23-67). Bu çerçevede Yesevîlik, Vefâîlik, Haydarîlik ve Kalenderîlik öncü rol oynamıştır. XIII. Yüzyılda kendisine bağlı Bektaşlı oymağıyla birlikte Horasan'dan Anadolu'ya gelerek Sulucakarahüyük'e zâviyesini kuran Hacı Bektâş-ı Velî (ö. 669/1271) de bu konuda önemli bir misyon görevi görmüştür. Yapılan bilimsel araştırmalarla onun kaleme aldığı düşünülen Vilâyetnâme, Makâlat, Kitâbü'l-Fevâid ve Şerh-i Besmele gibi eserlerin de Alevî-Bektaşî geleneğin yazılı kaynakları olarak bu düşüncenin Anadolu coğrafyasında yayılmasına büyük etki ettiği de bir gerçektir. Geyikli Baba, Aslan Baba, Abdal Mûsâ ve Balım Sultan da yine bu geleneğe önemli şahsiyetler olarak görülmektedir. Durum bu olmakla birlikte Alevî-Bektaşî geleneği daha çok sözlü rivayete dayanmaktadır (Ocak, 1992, s. 5/373-379).

Bu açıdan yaşadıkları sosyal hayatın bir gereği olarak kitabî İslâm'dan belli ölçülerde uzak olan bu göçebe Türk toplulukları daha çok sözlü geleneğe İslâm'ı öğrenmişlerdir. Sözlü geleneğin doğası olarak zamanla değişmesi de tabii olarak mümkündür. XI. Yüzyılın ikinci yarısının başından itibaren Anadolu'ya askerî akınlar düzenleyen Türkler, 1071 Malazgirt zaferine kadar Bizans'ın doğu sınırına öncü kuvvetler olarak

yerleşmişlerdir. Erzurum, Erzincan, Malatya, Sivas, Kayseri, Konya gibi belli başlı şehirler oluşmuştur. İnallı, Dânişmendli, Dulkadirli, Bayburtlu, Maraşlı, Bozdağlı, Akçakoyunlu, Karakeçeli, Dünderli, Karahisarlı, Tecirli, Osmanlı vb. adlar altında boy ve oymaklar XIII. Yüzyılda Karahıtaylar'la Hârizmşahlar arasındaki mücadele ve Moğol istilası sonucunda Anadolu'ya gelip yerleşmişlerdir. Türklerin baş giysisi olarak kızıl börk takmaları da onlara kızıl baş denilmesini sağlamıştır. Yerleşik hayata geçene Bektaşî, göçebe hayatı tercih edenlere de kızıl baş denildiği de yine tarihi kaynaklarda zikredilmiştir (Merçil, 1991, s. 3/138-143).

Yapılan görüşmelerde Damal Alevîlerinin tarihi arka planı irdelendiğinde edinilen bilgilere ve anlatılanlara göre Damal Alevîleri, Türklerin Oğuz boyundan olan Dulkadiroğullarına bağlı gruplar halinde Malatya, Kahramanmaraş, Erzincan ve Tunceli topraklarında ikamet etmişlerdir. Osmanlı döneminde Dulkadiroğulları beyliğinin topraklarına el konulmasından sonra Azerbaycan tarafına gitmek için yola çıkan bu grupların Damal mevkiine kadar gelerek buraya yerleştikleri söylendi. Yapılan bu tarihi bilgi şifahi olarak dinî kanaat önderi olan Dede tarafından anlatıldı. O dönemde Malatya, Maraş, Erzincan ve Tunceli'yi içine alan toprakların Dersim bölgesi olarak adlandırıldığı beyan edildi. Bu bölgede yaşayan halkın Osmanlı döneminde çeşitli nedenlerle buraya göç ettikleri ve kendilerine tarihi bir arka plan oluşturdukları görüldü. Damal ilçesinde yoğun bir şekilde Alevîler yaşıyor olmakla beraber daha önce bu bölgede Sünnî köylerin olduğu da tespit edildi (Uyanık-Kala, 2013, s. 19/76-163). Sünnî inanca sahip köylerin Alevî köylerden daha önce burada bulunduğu Alevîler tarafından ifade edilmektedir. Alevîlerin sonradan yapılan göçle buraya geldiği ifade edilirken ayrıca Alevîlerin Hüseyinî dedikleri köylerin de mevcudiyeti görüldü. Hüseyinî olarak tarif edilen bu köylerin de Alevîlik içinden birtakım gruplardan oluştuğu beyan edildi.

3. DAMAL ALEVÎLERİNDE DİN ADAMI OLGUSU

İlmi çalışmaların ortaya koyduğu veriler ışığında insanoğlunun tarihi çağlardan beri maddi ve manevi yönünün olduğu ifade edilmiştir. İnsanoğlu maddi yönünü teknolojik gelişmelere paralel olarak ilerletirken manevî yönünü ise kutsal saydığı birtakım dinamiklere dayandırarak canlı tutmuştur. Bu dinamikleri hayata geçirip insanları birbirleriyle etkileşime sokan amillerin başında da din adamı gelmektedir. Her dinin kendince din adamı olgusu oluşturduğu da bir gerçek olarak toplumsal hayatta yerini almıştır. Alevîlerde de din adamı olgusu Dedelik makamı üzerinden sistemleştirilmektedir (Üçer, 2005, s. 1-29). Dede makamının sonradan elde edilen ilmi bir mükteşabatla kazanılmayacağı, bunun Muhammed-Ali

soyundan gelenlerin oturacağı bir makam olduğu belirtildi. Hak-Muhammed-Ali yolunun kırklar meclisinde olgunlaşan ve on iki imamla devam eden dinî gelenek dedeler vasıtasıyla icra edilmektedir. Ayrıca Pîr ve ulu ozanlarda bu gelenekte önemli bir konuma sahiptirler. Onların nefesleri bu dinî geleneğe hayat vermektedir. Horasan erleri Anadolu topraklarına gelerek sazı da bu geleneğe mezcetmiş, sözlü ve rivayete dayalı bir felsefe ortaya koymuşlardır. Böylece bu dinî formun adı Alevîlik olarak sistematize edilmiştir (Ersöz, 1977, s. 80-88; Yaman, 2004, s. 1-13).

Damal ilçesinde yapılan araştırmada Burmadere (eski ismi Sors) köyünde ikamet eden Dede Musa Müştekin'in, halk tarafından dedelik makamına layık görüldüğü ifade edilirken kendisi tarafından babasının ve dedelerinin de molla olduğu ifade edildi. Musa Müştekin kendisini Güzel Muhammed yolunun temsilcisi olarak gördüğünü beyan ederek bu makamın ilmi müktesebatla kazanılmayacağını dile getirdi. Ayrıca dede Alevîlik yolunun Hz. Nuh'un gemisi gibi güvenli olduğunu beyan etti ve Alevîlik inancını dört kapı, kırk makam, on iki hizmet olarak tarif etti. Bu tasviri yaptıktan sonra Kuran-ı Kerim'deki en-Nûr suresinin 35. ayetine gönderme yaptı. "Allah göklerin ve yerin nurudur. Onun nurunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciye andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübarek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir." (en-Nûr, 24/359. Bu konudaki İnancını Kuran-ı Kerim'e dayandırdı. Ayrıca şeriat, tarikat, hakikat ve marifet makamlarının Alevîlikte önemli bir ölçü olduğunu söyledi.

4. DAMAL ALEVÎLERİNDE İNANÇ SİSTEMİ

Alevîler, dinî inançları bakımından kendilerini İslâm inancı içerisinde görmektedirler. Ancak onlardaki bu inanç olgusu birçok bâtnî ve tasavvufî boyutta sözlü anlatımla kendini ortaya koyar. Bu inanç aynı zamanda dinî bir yaşayışa dönüşerek kendine has geniş ve esnek bir zeminde varlığını sürdürmektedir. Alevîliğin genel dinî inancını ortaya koymak oldukça zor ve geniş bir konu olduğu için çalışmamızda Damal Alevîlerinin dinî inanç ve ritüellerini ele almaya çalıştık. Nitekim bu yapı X. Yüzyıldan günümüze kadar uzanan bir süreyi ve Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar geniş bir coğrafi sahayı kapsamaktadır. Bir diğer nokta da Alevîlik teolojik sebeplere dayalı olarak ortaya çıkan bir fırka değildir. Bu bakımdan arkasında zengin bir yazılı literatür bırakmamıştır. Bugüne aktarılan sınırlı sayıdaki eserlerde konular sistematik bir biçimde ele alınmamış ve işlenmemiştir. Alevîliğin içinden ve dışından yazan müellifler bazen

Alevîliğin İslâm dışı öğelerini öne çıkarırken bazıları da onun İnanç yapısını genel İslâm anlayışı ve inancı çerçevesinde tasvir etmişler, Alevîliğin “Âmentü”sünü İslâm anlayışıyla aynileştiren bir tutum sergilemişlerdir (Fığlalı, 1990, s. 9-13, 327-371; Küçük, 2023, s. 27-28; Yıldırım, 2003, s. 71-75).

Alevîlik inancı “Hak-Muhammed-Ali veya Allah-Muhammed-Ali” metaforu üzerinde inşa ve tasavvur edilmiştir (Ersöz, 1997, s. 222-257; Gökmen-Tutar-Iğdır, 2023 s. 12; Turan, 2023, s. 79-83; Çatal, 2023 s.17-44). Damal Alevîleri de bu çerçevede inançlarını formülize etmişlerdir. Bu konuda kendisini Alevî olarak ifade eden birçok kişi ile mülakat yapıldı. Alevîliğin referans klasik kaynakları sayılan menâkıbnâmeler, Caferî Sadık’a isnat edilen Buyruk ile yedi büyük ozanın şiirleri inancın tezahüründe delil gösterilmektedir. Yapılan söyleşilerde şifahî geleneğin ön planda olduğu görüldü. Gök tanrı kültürü ile XV. yüzyılın ilk yarılarında yapıya nüfuz eden Hurûfî etkilerin de olduğu ortaya konuldu. Aynı şekilde Şîî öğeleri ile Safavî inanç motifinin Alevî geleneğine hâkimiyetinin göz ardı edilmeyen bir unsur olarak yer aldığı da tespit edildi.

Alevîlikte “Hak la ilahe illallah, Muhammeden Resulullah Ali Veliyullah Arifi Billahi Mürşidi Kâmilullah” şeklinde kelimeyi tevhid formülize edilmiştir (Çari, 2018, s. 11-12). Tevhit kavramında Allah bir kabul edilir. Muhammed Mustafa’nın peygamberliğine inanılır ve Hz. Ali’nin Allah’ın velisi ve soyundan gelen mürşitlerin hak olduğu inancı yaygındır. Hak aşkın bir yaratıcı olan Allah’ı, Muhammed genel anlamda nübüvveti yani peygamberliği, Ali de tasavvuftaki velayeti yani ermişliği ifade eder. Ulûhiyet, nübüvvet ve velayet kavramları ile inanç sembolize edilmiştir (Küçük, 2020, s. 58; Kocadağ, 2022, s. 130-166; Bektaş, 2023, s. 87; Engin, 2023, s. 52, 67).

Alevîliğin genel inancında olduğu gibi Damal Alevîlerinin melek inancı belli bir esneklik ve kapalılık içinde yine sembolik kavramlar üzerinden izah edilmektedir. Cebrâil, Azrâil, Mikâil ve İsrâfil (a.s) olarak bir sıralamayla birlikte insan merkezli bir anlatım bulunmaktadır. Bu anlayışa göre insan vücudu fiziki olarak dört meleğe benzer. Buna göre kulak Mikâil’e, göz Azrâil’e, burun İsrâfil’e, ağız ise Cebrâil’e benzemektedir. Yine Alevîlikte dört kitaba göndermede bulunduğu; Kur’an’a karşı saygı beslediği, ancak onun kendi karakterine paralel olarak belli bir esneklik içinde ele alındığı da görülmüştür. Peygamberlik olgusu da bir inanç kuralı olarak yer almaktadır. Ancak Hz. Musa ve Hz. İsa’ya daha çok atıfta bulunmaktadır. Alevîlikte ahiret inancı da belirgin bir şekilde bulunmaktadır. İnanç sistemi böyle olmakla birlikte Alevî inançları üzerinde

Fazlullah-ı Hurufî (ö. 769/1394) tarafından kurulup sistemleştirilen batınî ve sembolik anlatımların etkisinin hâkimiyeti de görülmektedir (Aksu, 1998, s. 18/408-412).

5. DAMAL ALEVÎLERİNİN DİNÎ RİTÜELLERİNİ DAYANDIRDIKLARI DİNÎ METİNLER

Damal Alevîlerinin dinî ritüellerinde dayandıkları dinî metinlerin başında İmam Cafer'in Buyruk'u gelmektedir. Ayrıca cem evlerinde Kur'an-ı Kerim de bulundurlar. Yine dinî ritüellerde Halil Öztoprak'ın Kur'an'da Hikmet Tarihte Hakikat adlı kitabını, Ahmet Yesevî'nin (ö. 562/1166) eserlerini (Yesevî'nin Fakr-nâmesi) ve Hacı Bektaş'ın Makâlât, Vilâyetnâme veya Velâyetnâmesini kendileri için asli kaynak kabul ederler (Ocak, 1996, İstanbul, s. 14/471; Kardaş, 2019, s. 105-112) Zikredilen şahısların kitap ve buyruklarıyla dinî hayatlarını deruhte etmektedirler. Alevî geleneğinde de ilmihal geleneği bulunmaktadır. Dinî hayattaki pratiklerini tarihi gelenekte rivayet ve yazılı bir forma dayandırarak devam etmektedirler. Bağdaştırıcı ve batınî bir yönü bulunan Damal Alevîliğinde dört kapı-kırk makam, üç sünnet-yedi farz ve on iki farz kavramları inancın arka planını inşa etmektedir. Şariat, tarikat, marifet ve hakikat şeklinde ifade edilen dörtlü bir ayırım dört kapı inancını sembolize etmektedir. Diğerleri ise bu dört kapının talibinin mutlaka bilmesi gereken kavramlardır. Üç sünnete gelince, ilki Tanrının adının dillerden ve sevgisinin gönüllerden eksik olmamasıdır. İkincisi Hz. Muhammed'e karşı olan kin ve nefretin inanç gereği gönüllerden silinmesidir. Üçüncü sünnet ise Hz. Ali olup bunun gereği olan yola teslim olmaktır. Yedi farza gelince ilki musâhiplik, ikincisi mürebbiye düşmek, üçüncüsü rehber sahibi olmak, dördüncüsü mürşide tabi olmak, beşincisi tövbe almak, altıncısı sır tutmak, yedincisi ise hak ile sohbet etmektir. Bu kavramların hepsi içinde mistik ve ahlakî prensipler barındırmaktadır (Çari, 2018, s. 151-155).

6. DAMAL ALEVÎLERİNDE DİNÎ RİTÜELLERDE UYGULANAN ÂDAP-ERKÂN

Alevîlikte ve Bektaşilikte âdap-erkân, diğer bir ifadeyle yolun temel usul ve uygulamaları önemli bir yer tutar. Tarikat nizamnâmesi veya yol mensuplarının insân-ı kâmil oluncaya kadar uymaları gereken kurallar olarak adlandırılabilir olan âdap-erkân, Alevîlik ve Bektaşilikte büyük benzerlik göstermekle birlikte belli ölçüde farklılıklar da içermektedir. Erkannâme olarak bu kurallar formüle edilmiştir (Buyruk, 1982, s. 7-83). Alevîlik halife, dede, mürebbi, rehber, musâhip ve talip'ten oluşan altı dereceli bir hiyerarşiye sahiptir. Günümüzde ise Damal Alevîlerinde dedelik, rehberlik

ve tâliplik olmak üzere üç dereceli bir hiyerarşi bulunmaktadır. Dedeler mürşitlik, pîrlik ve mürebbilik görevlerini yerine getiren kimseler olup bunların Hz. Peygamber soyundan geldiklerine inanılır. Rehber dedenin yardımcısı, tâlip de yol mensubu demektir. Kırklar meclisi ve cem geleneğinde dinî ve batınî bir form yüklenmiştir. Miraç hadisesi sırasında Hz. Muhammed'in doksan bin kelamı konuşmak için Allah'a vardığından ve orada bazı tecrübeler yaşadığından söz edilir. Bu inanışa göre Hz. Ali'nin (ö. 40/661) de miraçta bulunduğu ve kırklar meclisinde pîr olduğu rivayet edilir. Selmân-ı Fârisî'nin (ö. 36/656) ise kırklar meclisine üzüm getirdiği ve bu üzümün bir şerbet yapıp içildiği sonrasında ya Allah diyerek üryan büryan semaha kalktığı rivayetleri bulunmaktadır. Cemde on iki hizmet denen bir adâp-erkân geleneği bulunmaktadır. Alevîlikte dedelik, rehberlik, gözcülük, çerağcılık, zâkirlik, süpürgecilik, suculuk, sofracılık, semahçılık, okuyuculuk, iznikçilik ve bekçilik makamları bulunmaktadır. Dedenin (pîr, mürşit) postunun yeri baş köşedir. Bunların dışında cem çeşitler/erkânı, ikrar cemi/yola kabul erkânı, musâhiplik erkânı, görgü erkânı, Abdal Mûsâ Kurban'ı , hizmet görme (baş okutma) erkânı, koldan kopan erkânı, dârdan indirme erkânı, muharrem erkânı ve düşkünlük erkânı gibi dinî ritüeller bulunmaktadır (Çari, 2018, s. 107).

7. DAMAL ALEVÎLERİNDE NAMAZ VE DİNİ RİTÜELLERDEN OLAN CEM GELENEĞİ

Namaz, İslâm'ın en önemli ibadetlerinden olup Kur'an-ı Kerim'de önemle vurgulanmıştır. Kur'an-ı Kerim'in değişik ayetlerinde namazın vakte bağlı bir ibadet olduğu ifade edilmektedir. Allah'ın mekândan da münezzeh olduğu inancıyla birlikte Müslümanların namaz esnasında sembolik olarak Kâbe'ye yönelerek namaz kılmaları istenmiştir. Namazlardan önce manevi/hükmi temizlik yapılarak abdest alınması ve namaz esnasında rükû ve secdelerin yerine getirilmesi gerekir. Günlük namazların eda edilmesi esnasında bunların yapılması farz olarak ifade edilmiştir. İnanışa göre Hz. Peygamber ve Hz. Ali namazı kılmış ve dinî hayatlarını bu ritüellerle biçimlendirmişlerdir (Yaşaroğlu, 2006, s. 32/350-357; Hacı Bektâş-ı Velî, 2011, s. 50).

Damal ilçesinde dedelerle ve halkla yapılan görüşmelerde İslâm dininin temel pratiklerinden olan namaz konusunda da söyleşiler yapıldı. Yapılan görüşmelerde dedeler tarafından namazın iki kısma ayrıldığı beyan edildi. Saf ve cem namazı denen iki olguyla bu dinî ritüelin yapıldığı belirtildi. Saf namazının yalnızca cenaze törenlerinde kılındığı diğer zamanlarda ise cem namazı şeklinde bu ritüelin yapıldığı ifade edildi. Ancak Alevîliğe dair yapılan dinî literatürde namazla ilgili hadislerin

irfânî bir içerikle açıklandığı görülmüştür. Hacı Bektâş Velî'nin namaz kıldığını Velâyetnâme'de sıklıkla yer verilmiştir. Ayrıca abdest, namaz, oruç gibi Şerîat kapısının temel ibadetlerinde Caferî mezhebinin içtihatlarına uymuş, kimi fikhî konularda tarîkat erkânı olarak kendi içinde başka bir yapı geliştirmiştir (Gölpinarlı, 1958, s. 6-30; Güzel, 2011, s. 493). Dedeye göre cem geleneği Hz. Muhammed'in doksan dokuz kelâmı ve şeriatı getirmek için gittiği miraçtan dönerken oluşmuştur. Bu rivayete göre Hz. Peygamber miraç dönüşü kırklar meclisine uğramış ve kendisi buradayken Selmân-ı Farisî bir üzüm tanesini getirmiştir. Gökten gelen bir ses bu üzüm tanesinin herkesle paylaşılması gerektiğini, bu sebeple üzüm tanesinin ezilip suyla karıştırılarak herkese içirilmesini emretmiştir. Tarihi gelenekte güzel Muhammed'in bunu bir kişiye içirmesiyle hepsinin aşka geldiği, cem/bir olup semah yaptıkları rivayet edilmektedir. Dedeler cem ve semah geleneğinin buradan geldiğini ifade ettiler (Çari, 2018, s. 201). Ayrıca Alevîlikte Kur'an'ın dışında bir ibadetin olmadığını da ifade ettiler. Erenler dergâhı ve cem ibadetinin kutsallığının kaynağı bu tarihi rivayete dayanmaktadır. Cem ibadeti cem evi denilen mekânda dedenin riyasetinde yapılmaktadır. Onlara göre her suyla abdest alınmaz, her imamın arkasında namaz kılınmaz. Kadınlar ibadette üç etek giyerler. Ayrıca ibadet için manevî temizlik yapılması gerektiği ve ibadetten önce abdest alınması gerektiği vurgulandı. Saf namazı sadece cenazede, halka namazı da cemde yapılır. Kara paça cemi ile gençlere ibadet ve usul öğretildiği vurgulandı. Ayrıca yine bu kurallara uygun bir şekilde cenaze namazı kılınır ve telkin verilir.

Ayrıca önceleri insanların cuma gününe saygınlık atfederek bağ bahçe işlerini bıraktıkları, bugünde ibadet ettikleri, fakat daha sonra bu ibadetin cuma akşamı yerine perşembe gününe alındığı vurgulandı. İbadetlerde yakalı gömlek giymediklerini bunun ilk dönemlerde yasak olduğu, ancak günümüzde buna dikkat edilmediği de söyleşi esnasında değinilen konular arasında yer aldı. Namazlar kılınmadan önce abdest alınması gerektiği de vurgulandı. Ancak şeriat abdesti su ile bilinen şekliyle alınır; tarikat abdesti ise ikrar vermektir. Mârifet abdesti nefsinin bilip Hakk'ı tanımaktır. Hakikat abdesti ise kendi kusurlarını görüp başkalarının kusurlarını örtmektir.

8. DAMAL ALEVÎLERİNDE ORUÇ

Kur'an-ı Kerim'e göre oruç önceki ümmetlere farz kılındığı gibi Müslümanlara da ramazan ayında farz kılınmıştır. Bu sebeple hasta, yolcu, dayanamayacak kadar yaşlı ve özürlü kimseler dışında, bütün müminlerin oruç emrini yerine getirmeleri gerekmektedir (el-Bakara, 2/183-185). Oruç,

Hız. Peygamber, ehl-i beyt mensupları, on iki imam ve genel Müslümanlar tarafından eda edilen bir ibadet olarak tarihi süreçte devam edegelmiştir. Ayrıca oruç Allah'ın verdiği nimetlere karşı şükür ve nefis terbiyesi için önemli bir ibadet olarak görülmüştür. Orucun ferdi ve toplumsal birçok fonksiyonunun olduğu da İslâm kaynaklarında geçmektedir (Yitik, 2007, s. 33/416-425).

Damal Alevî geleneğinde Muharrem ayında sadece 12 gün oruç tutulur. Dede Ramazan orucu hakkında ise en-Nisa suresi 91-92. ayette belirtilen duruma dayanarak bu orucun adam öldürme kefareti olduğunu, kendilerinin ise adam öldürmediğini, dolayısıyla bu orucu tutmadıklarını belirtti. Oruç konusunu bu şekilde izah eden dedeye ramazan orucu hakkındaki ayetin Kur'an'daki en uzun ayetlerden olduğu (el-Bakara, 183-185) ve orada adam öldürmekten bahsedilmediği dile getirildi. Ayrıca Kur'an'ın indiği ay olması sebebiyle ramazan ayının kutsal kabul edildiği ve bu ayda oruç tutmanın emredildiği ifade edilince dedenin konunun detayını bilmediği ve bu ayetlerden haberdar olmadığı bilgisine ulaşıldı. Nitekim Makâlât' a göre şeriatın makamları şunlardır: 1) İman getirme; 2) İlim öğrenme; 3) Namaz, zekât, oruç tutma, hacca varma, gaza eyleme, cenabetten arınma; 4) Helal kisbetme, riyabı haram eyleme; 5) Nikâh kılma; 6) Hayz'ın ve nifas'ın nikâhına haram eyleme; 7) Sünnet-i cemaat olma; 8) Şefkatli olma; 9) Arı giyme, arı yeme ve 10) Emr-i maruf olma ve yaramaz işlerden sakınmadır. (Korkmaz, 2013; s. 130) Benzer eserlerden Buyruk'a göre şeriatın makamları: 1) İnanıp iman getirme; 2) İlim öğrenme; 3) İbadet etme; 4) Kazanç yeme; 5) Haramdan sakınma; 6) Hayız ve nifaz durumunda karısına yakın olmama; 7) Şeriat evine girme; 8) Şefkatli olma; 9) Pak yiyip pak giyme ve 10) İyilik buyurma' dır. (Korkmaz; 2007, s. 197). Böylece rivayet şeklinde aktarılan oruç hakkındaki bilgilerinin sahit kaynaklara dayanmadığı olgusu ortaya çıktı.

Alevilikte oruç kavramına bakıldığında genelde orucun şükriye olarak on ile on iki gün şeklinde Muharrem ayında tutulduğu bilgisine rastlanılmaktadır. Bu günlerde Aleviler Kerbela olayını hatırlayarak belli yiyecekleri tüketirler. Hız. Hüseyin'in (ö. 61/680) ve ehl-i beytin şehit edilmesinden dolayı şükriye olarak tutulan bu oruç artık matem havasında tutulmaktadır. Ayrıca oruç, erkân yürüten bir sofu'nun aynı yol kardeşine saygı göstermesi olarak da açıklanmaktadır (Çari, 2018, s. 102).

9. DAMAL ALEVÎLERİNDE ZEKÂT

İlk dönemlerden itibaren yoksul ve düşkünlere yardım etme, isteyen ve ihtiyaç içinde olanları kollayıp gözetme konusunda çok sayıda ilahî

beyana yer veren İslâm, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinin ikinci yılında malî bir ibadet olarak zekâtı farz kılmıştır. İnen ayetlerde zekâtın önemi, zekât vermenin fazileti ve zekâtın kimlere verileceği gibi konularda açıklamalar yapılmış, teferruata dair hususlar da sünnetteki açıklama ve uygulamalarla belirtilmiştir (Erkal, 2013, s. 44/197-207).

İslâm dininin beş esasından olan zekât formu Alevîlikte de kabul edilmektedir (Hacı Bektâş-ı Velî, 1986, s. 17-61). Fakat dede tarafından zekât olgusunun günümüzde çok yaygın olarak uygulanmadığı ve zekâtın perşembe günü fakirlere verildiği ifade edildi. Buna göre İslâm'da senede bir olan zekâtın Alevîlikte form değiştirdiği görülmektedir. Zekât için malda aranan nisap miktarı ve kırkta bir ödenmesi gibi şekilsel özelliklerin burada gözetilmediği asıl olanın fakirlere zekât adı altında yardıma bulunmak olduğu söylendi. Yapılan söyleşilerde Alevîliğin genel dokusu doğrultusunda diğer ibadetlerde olduğu gibi zekâta da çok sınırlı sayıda lafzi göndermeler yapılmaktadır. Batınî bir işaretle zekâta yol mensuplarının birbirlerini niyaz etmeleri olarak işaret edildi. Yine dede tarafından, malî yardımlaşma, yoksulların kollanıp gözetilmesi ve insanların ibadet düşüncesiyle kazançlarının bir kısmını özel birtakım uygulamalarla diğerleriyle paylaşması da zekât olarak değerlendirildi. Bu uygulamaların hakkullah ve lokma adıyla kavramlaştırıldığı da yapılan mülakatta görüldü.

10. DAMAL ALEVÎLERİNDE HAC

Hac sözlükte kastetmek, yönelmek anlamına gelmektedir. Terim olarak da belirli vakitte Arafat'ta bulunma ve usulüne uygun olarak Kâbe'yi tavaf etme fiillerinden oluşan bir ibadettir. Kur'an-ı Kerim'de şartları elverişli olan kimselerin yerine getirmeleri ilahî bir hak olduğu bildirilen bu ibadet, aynı zamanda hem Peygamber'in hem lafzi hadisleri hem de fiilî uygulamasıyla ortaya konulmuştur (Harman, 1999, s. 14/389-397).

Hac bütün semâvî dinlerde farklı formlarda olsa da yapılagelmiştir. Dolayısıyla hac ibadeti İslâm dininin tebliğ ve tebyini ile son formuna kavuşmuştur. Ancak Damal ilçesinde yaşayan Alevîlerde hac ibadeti kavram olarak kabul edilmekle (Hacı Bektâş-ı Velî, 1986, s. 17-61). birlikte form değiştirdiği görülmektedir. Alevîler haccı "hac kapıdadır" şeklinde mecazi bir şekilde ifade etmektedirler. Bu bakımdan fakire maddi yardıma bulunursa hac yapılacağı veya hac sevabının kazanılacağı belirtilmektedir. Alevîliğin temel düşüncesinde hac, batınî bir form şeklinde yol mensubunun kendisi gibi yol mensubu olan sûfi kardeşiyle tecellâ'sı (görüşmesi) olarak ifade edilmektedir. İnsanoğlunun mecazi olarak Mekke'yi onun gönlünün ise

Kâbe’yi temsil ettiği de vurgulanmaktadır. Bu inanç “Gönül kıran Kâbe’yi yıkmış gibi olur” şeklinde ifade edilmiştir (Çari, 2018, s.159).

11. DAMAL ALEVÎLERİNDE KURBAN

Arapça’da gerek maddî gerekse mânevî her türlü yakınlığı ve yakın olmayı kuşatacak biçimde bir anlam yelpazesine sahip olan kurbân kelimesi dinî terminolojide kendisiyle Allah’a yaklaşılacak şeyi, özel olarak da Allah’a yakınlık sağlamak, yani ibadet amacıyla belli vakitte belirli cinsten hayvanları boğazlayarak kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder (Bardakoğlu, s. 26/426-440).

Damal Alevîleri, dinî pratikler hususunda kurban ibadetinin Hz. İbrâhim’e dayandığını kabul etmektedirler (Hacı Bektâş-ı Velî , 1986, s. 17-61). Hz. İbrâhim oğlu İsmail’i kurban etmeye kalkıştığında Cebrail tarafından getirilen koç ile Hz. İsmail’in kurtulduğunu dile getirirler. Alevîlere göre kurbanın başka hayvanlardan değil de sadece koçtan olduğunu beyan etmektedirler. Fakat dede tarafından günümüzde bu geleneğin sürmediği belki de Alevî-Bektaşî toplumu tarafından unutulduğu ifade edildi (Çari, 2018, s. 102). Dolayısıyla dede, bu dinî geleneğin bölgede yaşayan Alevî toplumu tarafından canlı olarak yaşanmadığından şikâyetçi oldu. Kurban ibadeti konusunda Alevîler ile sünnilerin inanış ve uygulamalar açısından büyük ölçüde örtüştüğü görüldü.

12. DAMAL ALEVÎLERİNDE GÜNAH KAVRAMI

Tüm toplumlarda birtakım konular sevap ve günah kavramları çerçevesinde ele alınmaktadır. Farsça bir kelime olan ve sözlükte suç manasına gelen günah, dinî bir kavram olduğu için kutsal ve tabiatüstü varlık alanlarıyla irtibatlandırılmıştır. Günah kutsal sayılan emirlerin yerine getirilmemesi, yasakların çiğnenmesi ile ortaya çıkan dinî, ahlâkî ve vicdanî açıdan sorumluluk getiren bir olgudur (Harman, 1996, s. 14/278-282). Tüm toplumlarda görüldüğü gibi Alevî toplumunda da helal ve haram kavramlarının olduğu yapılan inceleme ve gözlemlerle tespit edildi. Alevîlikte günah sağire ve kebaire kavramlarıyla ifade edilmektedir. Alevî toplumunda en-Nisa suresinin 91-92 ayetleri çerçevesinde insan öldüren kimse kebaireyi işlemiş kabul edilir. Büyük günah işleyen kimse düşkün diye isimlendirildiği için böyle bir kişi de “düşkün” olarak ifade edilir. Zina sebebiyle boşanmış olması dışında boşanan kişinin de düşkün olacağı kanaati hâkimdir. Alevîlerde boşanma ancak eşlerden birinin zina etmesi durumunda meşru kabul edilmektedir. Zina dışında boşanmalar keyfi olarak görülmekte ve böyle olan kişinin düşkün olacağı kabul edilmektedir. Düşkün olan kişi Alevî ve Bektaşî toplumunda itibarını kaybeder. Eski itibarına ise ancak

hakkına girdiği kişilerden helallik alarak kavuşabilir. Bu rızanın da ancak dedenin öncülüğünde toplanan meclis tarafından verileceği ifade edilmektedir. Bu amaçla dede tarafından dar meclisi toplanır. Dar meclisinde dede bu kişi hakkında görüş beyan etmelerini talep eder. Dar meclisine katılan tüm taraflar söz konusu kişiye haklarını helal ettikleri takdirde kişi dardan arınarak eski saygınlığına kavuşur. Saygınlığına kavuşan kişi lokma ikramında bulunur. Lokması yenilir ve cem ayinine katılır ve şahitliği kabul edilir. Başka birine musahip olabilir. Bu işleme tabi olmayan kişi arınamaz ve ceme giremez. Günahkâr kişinin arınması dedenin öncülüğünde toplanan dar meclisinden geçerek olmaktadır. Kişi kendi başına tövbe ederek arınamaz. Dedenin kabulü ve dar meclisinin onayıyla ancak arınabilir (Çari, 2018, s. 51-107).

13. DAMAL ALEVÎLERİNDE NİKÂH

Sözlükte birleştirme, bir araya getirme, evlenme, evlilik, cinsel ilişki gibi anlamlara gelen nikâh kelimesi İslâm hukuku terminolojisinde, fikhî açıdan aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını geçici olmaksızın birleştirmelerini sağlayan akdi ve bu yolla eşler arasında meydana gelen evlilik ilişkisini ifade eder. Kur'an-ı Kerim'de nikâh kelimesi ve türevleri genellikle evlenme akdini belirtmek üzere on dokuz âyette geçmektedir (Atar, 2007, s. 33/112-117). Bütün toplumlarda aile ve nikâh kavramı vardır. Evlilikler nikâh olgusuyla oluşur. Bu bakımdan Alevî toplumunda da şahıslar nikâhla aile kurmaktadır. Alevîlere göre 18-19 yaşına gelen kişi evlenebilir. Evlenen kişinin dedenin öncülüğünde belli dualar okunarak nikâhı kıyılır. Nikâh esnasında en az iki erkek şahidin bulunması gerekir. Kadınların şahitliği kabul edilmez. Nikâhta Kur'an'dan belli dualar okunur. Nitekim yapılan dinî nikâh ritüeli esnasında dedenin dua kitabının Arapça olduğu ve okunan duaların Sünnî gelenekte yapılan dualar olduğu görüldü. Alevî toplumunda evlenmek ömür boyu devam eden bir süreçtir. Boşanma olayı sadece eşlerden biri zina ederse olabilir. Taraflar başka hiçbir nedenden dolayı boşanamaz.

14. DAMAL ALEVÎLERİNDE DİĞER DİNÎ SİMGE VE RİTÜELLER

Alevî toplumunda sakal bırakmanın ve gümüş yüzük takmanın sünnet olduğu kabul edilmektedir. Kadınların başörtüsü takması farzdır. Ayrıca kadınlar üç etek giyerler. Ancak dede günümüzde bu hususlara dikkat edilmediğini vurgulamıştır. Gençler askere uğurlanırken kendilerine hayır dualar yapılır. Erkeklerde sünnet olma geleneği Hz. İbrâhim peygamberin geleneğine dayandırılmaktadır. Her perşembe günü bütün

beden yıkanarak boy abdesti alınması gerektiği de yine dede tarafından ifade edildi. Sabah vakti Hz. Âdem'i, öğle Hz. İbrâhim'i, ikindi Hz. Yûnus'u, akşam Hz. İsâ'yı, yatsı vakti ise Hz. Musa'yı temsil etmektedir. Alevilikte kutsal sayılar olarak Allah, Muhammed Ali üçlemesi, Al-i beyt olarak beş sayısı, yediler: Yedi ulu ozan, (Fuzûlî (ö. 963/1566), Hatâî (ö. 930/1524) , Nesîmî (820/1417), Yemenî (ö. 743/1341), Pîr Sultan Abdal, Kul Hümmî/Kul Himmet ve Virânî), on iki imam, on dört masumu paklar, on yedi kemerbest ve kırklar kutsal olarak kabul edilmekteler. Cemde saz olmak zorundadır. Zakir post sahibidir. Cemde gözcü, cem esnasında insanları susturan, Cırağ uyandıran, süpürgeci, ibrikçi, post hizmeti veren, lokma bekçisi, kapıcı gibi makamlar bulunmaktadır. Bu zevat cemin sağlıklı bir şekilde düzenlemesinde dedeye yardımcı olan ve görevleri deruhte eden kişilerdir. Alevî geleneğinde Selmân-ı Fârisî büyük bir konumda bulunmaktadır. Anlatılan tarihi hikâyeye göre Selmân-ı Fârisî bir kralın oğludur. Kralın emirlerini yerine getirmeyen Selmân-ı Fârisî'nin babasının emriyle Erzen dağına götürülmesi istenir. Askerler tarafından Erzen dağına götürülen Selmân-ı Fârisî orada uykuya dalar. Askerler tarafından orada bırakılan Selmân-ı Fârisî göle girerek yıkanır. Bir aslan tarafından saldırıya uğrar. Binekli bir şekilde gelen Hz. Ali onu aslandan kurtarır. Selmân-ı Fârisî bu süvariye nergis çiçeğinden bir demet çiçek sunar. Bu yüzden Alevilikte nergis çiçeği o günün anısına kutsal kabul edilir. Alevilikte kutsal olan bir diğer husus var ki o da musahiplik kurumudur (Çari, 2018, s. 119-201). Alevîlerde vefat eden kişi defin işlemine bedeninin toprağa sırlanması olarak ifade edilir (Çari, 2018, s. 175). Defin sonrasında sünnî gelenekte olduğu gibi dualar okunur. Bölgede gerçekleşen bir cenaze törenine katılıp, katılımcı gözlem şeklinde bu olgular tespit edildi.

15. DAMAL ALEVİLERİNİN DÖRT HALİFEYE BAKIŞLARI VE Hz. ÂİŞE'YE KARŞI TUTUMLARI

Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) babası Hz. Ebû Bekir, Annesi Ümmü Rûmân'dır. Bi'setin 4. Yılında (614) Mekke'de doğmuş ve İslâm tarihinde önemli bir konuma sahiptir. İslâm tarihindeki yeri Sünnî gelenek tarafından bilinmektedir. Fakat Alevîler bu konuda farklı bir kanaate sahiptirler. Hz. Âişe'nin Hz. Ali ile Cemel savaşında karşı karşıya gelmiş olmaları da bu konuda büyük bir etken sayılabilir (Fayda, 1989, s. 2/201-205). Ayrıca Alevîlerde Hz. Muhammed'in Hz. Âişe ile fiili bir evlilik yapmadığı kanaati hâkimdir. Halifelik makamı siyasi bir makam olarak kabul edilmektedir. Dört halife olan Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ı siyasi olarak kabul ettiklerini ancak bu halifelerin fazilet sıralamasında Hz. Ali'nin önünde olmadıklarını beyan etmektedirler. Fazilet sıralamasında Hz. Ali'nin Hz.

Muhammed'den sonra geldiği kanaati hâkimdir. Peygamberlikten sonra velayet olayının olduğu ve bu makamın da Hz. Ali ve nesli tarafından devam edeceği düşüncesi hâkimdir. Kadirhum olayında velayet olgusunun Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali'ye verildiği söylemi toplumda hâkim bir kanaattir.

16. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Günümüzde teknolojinin gelişimi sayesinde her alanda çeşitli araştırmalar yapıldığı gibi dinî gruplar üzerinde de araştırmalar yapılmaktadır. Türkiye'de de son zamanlarda akademik ve dinî araştırma alanları gelişmektedir. Bu gelişmeye bağlı olarak yaşanan coğrafyada araştırmacılar kendi alanlarında nitelikli araştırmalar yapmakta ve bu yaptıkları araştırmaların sonuçlarını kamuoyuyla paylaşmaktadırlar. Araştırmaların yapıldığı alanlardan biri de Türkiye de varlıklarını sürdüren Alevî- Bektaşîler ile ilgili saha çalışmalarıdır.

Bu kapsamda Ardahan ili ve çevresinde hayatlarını sürdüren Alevî-Bektaşîlerin dinî uygulamaları ve bunların fikhî dayanaklarının araştırılması objektif bir okumaya ihtiyaç duymaktadır. Yapılan bu okumalar ve gözlemlerin bilimsel olarak da temellendirilmesi önemlidir. Türk İslâm anlayışıyla gelişen Alevî-Bektaşî tekkeleri ve oralarda yapılan dinî ritüellerin her ne kadar tespiti yapılmamış ise de birer dinî kaynağının olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Nitekim dinî pratikler ya bir fikhî temele veya toplumsal bir geleneğe dayanmaktadır. Her iki durumda da bir temelinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede Ardahan ilinde yaşayan Alevî-Bektaşî geleneğinde de bir takım dinî uygulamalar devam etmektedir. Çalışmamızda bunların fikhî ve sosyo-psikolojik tespitlerini yapmaya çalıştık.

Ardahan yöresinde yaşayan Alevî-Bektaşîlerin dinî uygulamalarındaki fikhî dayanaklarını yazılı hale getirerek tarihe not düşmek ve yaşadığımız çevreyle ilgili bilimsel alan değerlendirmesi yaparak bunları tanınır hale getirmek amacıyla bu çalışmayı yürüttük. Böylelikle bu araştırma kapsamında Ardahan çevresi Alevî/Bektaşîlerin dinî uygulamalarında dayandıkları fikhî delilleri tespit edip bilimsel olarak temellendirmeye çalıştık. Ayrıca sosyo-psikolojik ve tarihi okumalar da yaparak toplumda farkındalık oluşturmayı hedefledik. Böylelikle yaşanan sosyal toplum örüntülerinde dinî ritüellerin ilk kaynağı olan Türk İslâm düşüncesindeki dayanakları tespit etmeye çalıştık. Nitekim yaşanan coğrafi şartlar ölçeğinde dinî ritüellerin farklı tezahürü doğaldır. Her toplumun kendine özgü gelenek-görenek ve dinî düşünce yapısının yaşanan

coğrafyada renklenmesi bir zenginliktir. Fakat dinî ve fikhî dayanaklara olduğu sürece yapılan ritüellerin başka bir anlam kazandıkları da bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda İslâm dininin yaşanılan coğrafyada yaygın olması Alevî/Bektaşî dinî uygulamalarının fikhî olarak dayanaklarının bilimsel bir metotla ortaya konulması son derece önem arz etmektedir. Bu çalışma da bu alanda özgün bir değer ortaya koymaktadır.

Ardahan ili Damal ilçesi ve çevresinde yaşayan Alevîler kendilerinin bu bölgeye dışardan gelen göçler sonucunda meydana gelen bir takım siyasi ve sosyal olaylar sebebiyle konuşlandırıldıklarını belirtmektedirler. Kendilerinin süreklilik arz eden kadim gelenek içerisinde Dersim bölgesine ait olduklarını beyan etmektedirler. Ayrıca köken olarak eski göçebe Türk topluluklarına dayandıklarını ifade etmektedirler. Alevî ve Hüseyinî olarak kendilerini ifade eden bu insanlar dedelik makamı üzerinden cem evleri vasıtasıyla dinî ritüellerini yapmaktadırlar. Dinî ritüellerini İmam Sadık'a atfedilen "Buyruk" adındaki kitaba, Hac-ı Bektaş-ı Veli'nin Vilâyetnâmesine ve yedi büyük ozanın deyişlerine dayandırmaktadırlar. İslâm dininin temel inanç ve ibadetlerini kabul etmekle birlikte bunlara bir takım batınî anlamlar yükleyerek kavramlaştırmışlardır. Kavram olarak birçok ritüel ismi aynı olmakla birlikte yüklenen manalar değişmektedir. Yazılı geleneğe sahip olmayan bu dinî grupların şifahî gelenekle de bazı değişimlere uğradığı göz ardı edilmeyecek bir gerçektir. Daha çok dinî ibadetler sembolik ifadeler üzerinden tezahür etmektedir. Özellikle cem erkânı tamamen şifahî geleneğe dayanmaktadır. Bu tören eski Türklerin kıymızlı törenlerini andırır niteliktedir. Yapılan araştırma ile Damal Alevîlerinin bazı uygulamalarının Hanefî mezhebine yakın olduğu da görülmektedir. Nikâh ve esnasında okunan duaların, saf namazı şeklinde tarif edilen cenaze namazının, asker uğurlamada yapılan duaların Hanefî mezhebi geleneğinin bazı formlarından etkilendiği gözükmektedir. İslâmiyet hakkında yapılan değerlendirmelerde de Şîî yorumlarının olduğu görülmektedir. Hz. Âişe için yapılan değerlendirmeler, Oruç ve dört halifenin değerlendirilmesine bakılınca konularının Şia kaynaklarından alındığı veya etkilendiği görülmektedir. Tüm bu değerlendirmeler ile birlikte Damal Alevîleri Türkiye Cumhuriyeti'ne samimi bir şekilde bağlı olduklarını, İslâm dinine inandıklarını ve İslâm dinin farklı bir yorumu olduklarını beyan etmektedirler.

17. SUMMARY

In terms of its historical background, Alevîsm covers a long period of time, starting from the 10th century, when nomadic Turkish tribes began to adopt Islam, and continuing until today. This process, which started in the steppes of Asia, extended to Anatolia and from there to the Balkans. This

process continued with the establishment of Turkey, the Ottoman remnant, following the Seljuk and Ottoman states. In terms of belief structure, Alevîsm appears to be a combined presentation of the Islamic belief and some previous beliefs and understandings, depending on the process it has gone through. In this respect, it contains eclectic elements. He put forward his own discourse with a triple expression: Hak-Muhammad-Ali. They formulated Allah, who is the manifestation of everything, with the concept of truth, and prophethood and guardianship with Muhammad and Ali. When we look at the studies on Alevîsm in the historical process, it is seen that these communities did not emerge from a theological separation. These groups were described as red heads because the ancient nomadic Alevî Turks wore red caps on their heads. There are narrations that they take the faith and moral dimension of the religion of Islam, but that the prayers that require a settled life because they live nomads and the prayer performed in congregation in the mosque are mostly done in a form in the form of dhikr. Within the framework of these general evaluations, historically Alevîsm has been accepted as a part of Turkish-Islamic history and is seen as an important social reality today.

Ardahan is the smallest provincial center of Turkey in terms of population and surface area, located in the Northeast of the Eastern Anatolia Region, where the continental climate and the Black Sea climate dominate. Sociologically, it includes different ethnic, cultural and religious groups. As a reflection of this cultural and religious mosaic, Alevîs mostly live in Damal and Hanak districts. Apart from this, Alevîs also live in Ardahan center and some villages of Göle district. Alevîs living here introduce themselves as Turkmen. With this research, we aimed to raise socio-psychological and historical awareness in the society by revealing the fiqh basis of the religious practices traditionally performed by the Alevî-Bektashi people living in and around Ardahan province. In order for other individuals in the society to have sound information about these groups, the religious basis of these groups must be known and especially their basis in the field of Islamic Law must be revealed.

The first Turks who came to Anatolia from the Central Asian steppes to spread the Islamic faith and their reflection, the Alevî-Bektashi, did not abandon their previous manifestations of social life and gave importance to oral tradition. They created a unique religious guidance method by shaping the content of the oral tradition with the messages of the Islamic religion. The fiqh basis of the practical religious practices of this guidance is considered important by people. Identifying these foundations and

aligning them with the Islamic fiqh tradition will eliminate misperceptions in society and cause socio-psychological awareness to arise. In our study, we aimed to explain the fiqh basis and socio-psychological awareness of the religious practices of the Alevî-Bektashi in Ardahan with an academic discipline and theoretical depth. As a matter of fact, history demands from us, within the framework of the scientific mission we have undertaken, to declare the religious basis and understanding of the Alevî-Bektashi to the public in an understandable manner in this age when social interaction and change are rapid. The subject of our research is the understanding of Islam and fiqh bases of the Ardahan Alevî-Bektashi community, which carries out its religious practices according to oral tradition. While revealing their beliefs and worship practices, it is extremely important to identify and present their fiqh bases scientifically and objectively. In this regard, we believe that a correct understanding of the creeds and religious practices of the Alevî-Bektashi citizens in Ardahan will contribute positively to establishing social relations with them.

Accurate information is very important for individuals to evaluate each other from a religious perspective in social life spaces. Therefore, in this study, it was aimed to provide a healthy perspective on individuals' relationships by creating an authentic and accurate information climate. Within this framework, research was conducted for this purpose by visiting many villages in Damal district. First of all, in order for this study to proceed properly, religious opinion leaders in the region and people who are the most knowledgeable about Alevîsm by the society and who are called "dede" were interviewed. In addition, the cemhouse located in Damal district center was visited many times and religious rituals were attended. Again within this framework, coffeehouses where people gathered together were visited and observer participation and mutual interviews were conducted. Participation was made in religious ceremonies such as funerals and weddings. In addition, within the scope of the research, our interlocutors were asked pre-determined questions about Alevîsm and Bektashism. The question-and-answer interviews with the grandfathers took place in a friendly atmosphere and lasted five hours. When the society was asked questions about Alevîsm, they were directed to the dedes, who are religious opinion leaders, so they tried to get more information from the dedes. Many meetings were held with Ali Ekber Çari, the official grandfather of the "Damal Cem House". The

book written by Dede on etiquette and manners in the Alevîsm tradition was also benefited from. Within the scope of the research, the information written about Damal Alevîsm is not information written in a book, but rather information obtained as a result of observer participation, interviews and survey questions. This information is accepted by the public as literature based on oral tradition. The information obtained was also synthesized by making comparisons in the form of text analysis using the qualitative method technique.

18. KAYNAKLAR

- Aksu, H. (1988). Hurûflilik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 18, 408-412.
- Atar, F. (1989). Nikâh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2, 368-369.
- Bardakoğlu, A. (2002). Kurban. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 26, 426-440.
- Bektaş, H. (2023). *Alevî- Bektaşilikte İmam Mehdi ve mehdeviyet*. İstanbul: Dört Kapı Yayınevi.
- Bozkuş, M. (2006). *Sivas Aleviliği*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Cafer Sadık. (2018) *Buyruk*. (haz. Fuat Bozkurt). İstanbul: Salon Yayınları.
- Coşkun, H. (2021). *Tokat Alevileri*. Ankara: Kitabe Yayınları. Coşkun, Z. (1995). *Aleviler, Sünniler ve Öteki Sivas*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çari, A. (2018). *Alevilikte temel konular*. İstanbul: Erenler Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Çatal, M. (2023). *Alevî ritüellerinin kökeni*. Ankara: Sınırsız Kitap Yayın.
- Engin, G. (2023). *Alevilik*. Ankara: Tezkire Yayınları.
- Erkal, M. (1997). Zekât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 44, 197-207.
- Ersöz, M. (1977). *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: Otağ Matbaacılık.
- Esin, E. (1978). *İslâmiyet'ten önce Türk kültür tarihi ve İslâma giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Fayda, M. (1989). Âişe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2, 201-205.
- Fırlı, E. R. (1990). *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*. İzmir: Selçuk Yayınları.
- Gökmen, N. vd. (2023). *Oniki imam, Alevî Bektaşilikte ritüeller ve sembolizm*. Ankara: Göktuğ Ofset.
- Gölpınarlı, A. (1958). *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş Velî: Velâyetnâme*. İstanbul: İnkılap.
- Günay, Ü. vd. (2007). *Başlangıçlarından günümüze Türklerin dinî tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Güzel, A. (2011). Makâlât-ı gaybiyye ve kelimat-ı ayniyye. *Hacı Bektâş Velî El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hacı Bektâş-ı Velî. (1986). *Makâlât*. (haz. M. Esad Coşan). İstanbul: Seha Neşriyat.

- Hacı Bektâş-ı Velî. (2011). Fevaid. (haz. Abdurahman Güzel). *Hacı Bektâş-ı Velî El Kitabı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Harman, Ö. F. (1996). Günah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 14, 278-282.
- Harman, Ö. F. (1996). Hac. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 14, 389-397.
- Işık, C. (2024). *Alevî teolojisi*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Kardaş, S. (2019). Hacı Bektâş-ı Velî velayetnamesi üzerine bir bibliyografya denemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/65, 105-112.
- Koca, S. vd. (2012). Türkler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 41, 467-482.
- Kocadağ, E. (2022). *Yedi ulu ozanın eserlerine tekitle Anadolu Aleviliğinde imamet inanacı*. İstanbul: el-Mustafa Yayınları.
- Korkmaz, E. (2007). *Yorumlu İmam Cafer buyruğu*. İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Korkmaz, E. (2013). *Dört kapı kırk makam*. İstanbul: Şahkulu Sultan Dergahı Yayınları.
- Küçük, M. (2020) *Bir Pîr'in kaleminden Alevilik*. İstanbul: Dört Kapı Yayınevi.
- Küçük, M. (2023). *Alevilikte dinin temelleri*. İstanbul: Dört Kapı Yayınevi.
- Merçil E. (1991). Anadolu beylikleri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 3, 138-143.
- Ocak, A. Y. (1989). Alevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2, 368-369.
- Ocak, A. Y. (1992). Bektaşilik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 5, 373-379.
- Ocak, A. Y. (1996). Vilâyetnâme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 14, 471.
- Ocak, A. Y. (2020). *Alevî ve Bektaşî inançlarının İslâm öncesi temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orman, S. (2019). *Medeniyet analizi metametodoloji ve metodoloji*. İstanbul: al-Baraka Yayınları.
- Oytan, M. T. (1988). *Bektaşîliğin içyüzü*. İstanbul: İstanbul Maarif Kütüphanesi.
- Öz, M. (2010). Şîa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 39, 114-121.
- Saklavçı, F. G. (2021). *Alevî-Bektaşî inançlarında sembol ve motifler*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Şükrü, A. (2023). Alevîler, Alevilik ve dönüşüm deneyimleri. *Alevîlerin Dönüşümü*. (ed. Volkan Ertit). Adana: Karahan Kitapevi.
- Tanyu, H. (1986). *İslâmlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Turan, M. İ. (2023). *Aleviliğin özü*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Uyanık, Z. vd. (2013) Ardahan yöresi (Damal) Alevîlerinde “hakk’a yürüme erkânı”: Ölümle ilgili inanış ve uygulamalar. *Folklor/Edebiyat*. 19, 76-163.

- Üçer, C. (2005). Geneksel Alevilikte ibadet hayatı ve Alevilerin temel İslâmi ibadetlere yaklaşımları. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 5, 161-189.
- Üçer, C. (2010). *Tokat yöresinde geleneksel Alevilik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Üçer, C. (2013). *Alevilikte musahiplik*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Üçer, C. (2019). *Anadolu'da Alevî ocakları ve grupları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Üzüm, İ. (2020). *Tarihsel ve kültürel boyutlarıyla Alevilik*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Üzüm, İ. (2022). Kızılbâş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 25, 546-557.
- Yaman, A. (2004). *Alevilik'te dedelik ve ocaklar*. İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları.
- Yaşaroğlu, M. K. (2006). Namaz. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 32, 350-357.
- Yıkılmış, M. S. (2014). *Hacı Bektaş Veli'nin evlatları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım, A. (2003). Alevî Bektaşî edebiyatında kullanılan hadisler ve değerlendirilmesi. *İslâmiyat* 3, 71-92.
- Yıldız, D. H. (1976). *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgî Kültür ve Sanat Yayınları.
- Yılmaz, H. (2012). *Alevî-Sünnî diyalogu*. İstanbul: Asistan Kitap.
- Yitik, A. İ. (2007). Oruç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 33, 416-425.
- Yoldaş, E. vd. (2022). Ardahan Damal yöresi Alevî cemleri ve semah ritüeli. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*. 2, 34-42.

Çatışma beyanı: Bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ilişkilerimizin bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederiz. Çalışma, BAP projesinden makale olarak üretilmiştir.

Destek ve teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Dr. Öğr. Üyesi Taha YILMAZ %90; Doç. Dr. Mehmet Emin KALGI %10.